

Javaslatok a könyvolvasás népszerűsítésére 1789/1790-ből

KÓKAY GYÖRGY

1.

A magyar felvilágosodás korának egyik gyakran felvetett kérdése volt a közművelődésnek, a nemzet „pallérozottság”-ának az ügye. Íróinkat *Bessenyeitől* kezdve nyugtalanította az a sivár kép, amely a magyar társadalom kulturális helyzetéről szeme elé tárult mindazoknak, akiknek alkalmá nyílt összehasonlítást végezni hazánk és a nyugati országok viszonyai között. Elmaradottságunk első felismerői és tudatosítói közülük kerültek ki. De nemcsak az összehasonlítás révén kellett íróinknak a magyar társadalom szellemi fejletlenségére és igénytelenségére rádöbbsenni, hanem a műveikkel szemben tanúsított közöny által is, hiszen ez alapjaiban veszélyeztette és kétségessé tette annak a nyelvi és irodalmi megújulásnak a sikerét, amely hazánkban a XVIII. század utolsó évtizedeiben megindult. Nem csak arról volt szó, hogy az irodalmi élethez alapvetően hozzátartozó olvasóközönség hiányzott (és az írók, mint *Kazinczy* megjegyezte, csak egymásnak írták könyveiket), hanem arról is, hogy e részvétlenség következtében maguknak a műveknek a kiadása és anyagi előállításuk is komoly nehézségekbe ütközött. Mecénások a magyar főrendek számához képest csak elvétve akadtak; és nem sok sikerrel járt azoknak az igyekezete sem, akik a kilencvenes évek elején, a nemzeti-nemesi mozgalmak idején, a főnemesek ilyen irányú megnyerésére törekedtek. De ismeretes azoknak a meddő fáradozásai is, akik a prenumeráció révén igyekeztek kiadványaikat megjelentetni.¹ *Csokonai*, *Kazinczy* és mások keserű, csalódott megjegyzései bizonyítják: a XVIII. század végén még nem volt hazánkban olyan társadalmi osztály amelyre bizton számíthattak volna az írók. „A magyar főrendek nagy része, mint hazájokból száműzötteknél történni szokott, nemzeti nyelvét elfeledte. A közép és alsó nemesség nem szeretett könyvekkel foglalkozni; s a tudományos karban azok, kikre a francia vagy német nyelv szeretete nem ragadott, a deákot kedvelték. A magyar író néhány oskolai ifjakat kivéve, alig talált olvasó közönséget” — írta ezekről az időkről visszaemlékezéseiben Kis János.²

Történtek ugyan kísérletek a nemesség e magatartásának a megváltoztatására és a nemzeti irodalom ügye iránti fogékonyságának a kifejlesztésére. A magyar felvilágosodás írói: *Bessenyei*, *Kazinczy*, *Csokonai* és mások a főrendektől elsősorban anyagi támogatást, a köznemességtől pedig azt szerették volna elnyerni, hogy műveltségük fejlesztése által fogékonnyá váljanak nemzeti kultúránk alapvető kérdései, a magyar nyelv és a magyar

irodalom művelése iránt.³ Tisztában voltak azzal, hogy ez utóbbihoz elsősorban nevelő munkára van szükség, ezért sok író foglalkoztatott az a kérdés, hogy a parlagi életformák között élő köznemességet milyen eszközökkel lehetne műveltebbé tenni. Egyesek a meggyőzés, mások a szatíra fegyveréhez folyamodtak. Kivette részét e harcból időszaki sajtónk is, amely ebben a korban indult gyors fejlődésnek. Az első magyar újság, a pozsonyi *Magyar Hírmondó*, és követői: a *Magyar Kurir*, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* s a *Bécsi Magyar Hírmondó* csakúgy, mint az első magyar folyóiratok sokat tettek e cél érdekében. Volt azonban egy folyóirat, amelyet szerkesztője egyenesen abból a célból hozott létre, hogy „az asszonyokat és a még eddig olvasásban kevésbé gyönyörködő nemeseinket” olvasásra és művelődésre serkentse. E lap — *Péczeli* József Komáromban megjelenő folyóirata, a *Mindenes Gyűjtemény* — valóban elsősorban tudománypopularizációval foglalkozott, és azok igényeit tartotta szem előtt, akik még nem kóstoltak bele a tudományokba. A köréje tömörült Komáromi Tudós Társaság tagjai és a lap cikkírói részéről több érdekes javaslat hangzott el, melyek a nemesség művelődését kívánták szolgálni.

Találkozunk azonban a *Mindenes Gyűjtemény*ben olyan cikkekkel is, amelyek már nem a nemesség kulturális nevelésével foglalkoznak, hanem — továbbmenve a lapnak indulásakor kifejtett programján —, a nép művelésének a kérdéseit vetik fel. Ez azért is figyelemre méltó, mert mindazok, akik e korban a népművelésre, és a népből való olvasóközönség kialakítására gondoltak, többnyire csak a jövőben bíztak. A jobbágyszármazású Kis János pl. így ír ezzel kapcsolatban: „Ha az alsó néposztályok virágzásra jutnak, s gazdag családok támadnak köztük, ezek olly gyermekeket nevelnek, kik atyáik vesződéséges mesterségét elhagyván, gondolkodni, tudományos dolgokról beszélgetni, könyveket olvasni szeretnek.”⁴ Tehát csak a népből — szerencsés esetben — kiemelkedők számára látja biztosíthatónak a művelődési lehetőségeket, s azok számára is csak a jövőben, „ha gazdag családok támadnak köztük.” Ismeretes, hogy Csokonai hasonlóképpen, csak a jövőben látott megoldást.⁵

2.

Másként látja e kérdést az a cikk, amely a *Mindenes Gyűjtemény* 1789. december 19-i számában jelent meg. Szerzője már a jelenben kívánja a népet műveltebbé tenni, és a parasztságból széles körben olvasóközönséget nevelni. A cikk írója *Kovács* Ferenc pápai mérnök volt.

Neve nem ismeretlen ugyan, de eddig csak fordítói tevékenységéről tudtunk.⁶ Pápán, majd Dégen működött, mint megyei főmérnök. Műszaki tevékenysége mellett azonban az irodalommal is foglalkozott. Külföldi tanulmányútjáról hazatérve mérnöki diplomája mellett egy sereg könyvet is hozott magával, melyek között *Voltaire* több műve is megvolt. 1788-tól kezdve drámák egész sorát fordította magyarra — köztük *Voltaire* drámáit is — de sem mecénást, sem kiadót nem talált rájuk. Pedig a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* c. újság több ízben is megemlékezett munkás-

ságáról kifejezetten abból a célból, hogy művei kiadásához ezáltal segítsen hozzá.⁷ De e közleményeknek sem lett eredménye: nem csak mecénás, de még kiadó sem akadt a drámafordításokhoz. Még *Voltaire Brutusa* sem jelent meg, pedig az említett bécsi újságban „egy Hazáját s a Tudományokat szerető Mélt. Báró Úr” — *Bayer József* szerint valószínűleg *Prónay László* — ígéretet tett arra nézve, hogy aki lefordítja e művet, annak hajlandó költségeit fedezni, sőt jutalmul az összes példányokat is neki ajándékozza. *Kovács Ferenc* fordítása azonban mégsem látott napvilágot, pedig e felhívásra készült el. Saját példáján is tapasztalnia kellett tehát azokat a kedvezőtlen állapotokat, amelyekkel a magyar írók szembetalálták magukat. Az összehasonlításra is alkalma nyílhatott; hiszen tanulmányútja során megismerkedhetett a fejlettebb külföldi viszonyokkal, és a felvilágosodás eszméivel. Ha ezekhez még hozzávesszük azt, hogy a nemesi társadalom irodalompartoló szerepében csalódott író jól ismerhette és közeli kapcsolatban élhetett a néppel (legalább is cikkeiből ez tűnik ki), nagy vonalakban talán magyarázatát tudjuk adni annak, hogy miként fordulhatott figyelme a nép kulturális kiművelése felé. Mert a *Mindenes Gyűjtemény* 1789. december 19-i számában megjelent javaslatában, és még néhány ezt követő cikkében első sorban a szegény nép: a jobbagyság művelődési viszonyaival foglalkozik.

Első cikke határozott javaslatokat tartalmaz „Nyelvünk és Nemzetünk pallérozására”, melyet főleg az olvasás népszerűsítése által kíván elérni. Bevezetőül hivatkozik arra, hogy már mások is, így pl. a *Hadi Történetek* és a *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztői is foglalkoztak a könyvolvasás népszerűsítésével. Elismeri kezdeményezésük jelentőségét, de rámutat arra, hogy ezek által csak azokra a kevesekre igyekeztek hatni, akik „a szerencsének javaival bővön megáldattak”, és nem a nagy többséget kitevő egyszerű, „mezei emberek”-re, pedig az ő számukra lenne a legfontosabb a művelődés. A megjelenő magyar könyvek nagy része ugyanis nem a nép számára készült; amelyik pedig megfelelő lenne, drágasága és terjedelme miatt nem kerülhet az egyszerű emberek kezébe. Így nem marad más hátra, mint az, hogy aki a szegény emberek közül olvasni akar, azokhoz a kétes értékű ún. „népkönyv”-ekhez folyamodik, amelyeket „két s három Krajtzárokon, kaphatják”. Ilyenek pl. „Argirus, Stilfrid, Bruntzvik, Markalf, és Mária Magdolna históriái, és a sok apró Három s négy szép Világiénekek”.⁸

A nemzet kiművelését szerinte alulról, „a legelső lépcsőfokon” kell elkezdeni: a népen. Ha az egész nemzet „egy szívvel egy akarattal” hozzálátna e munkához, nem tartja elérhetetlennek azt sem, hogy a jobbagyok vásárnaponként kisebb csoportokban könyveket olvasnának, „elfelejtkezvén ez által tsap-házakról, vendégfogadókról”; és hogy a pásztorlegények és gyermekek veszekedés, verekedés és káromkodás helyett szintén könyv-olvasással töltenék idejüket.

E cél eléréséhez a legsürgősebb feladatnak „a falusi és Városi apróbb oskoláknak más, és jobb rendbe hozását” tartja, „mert ezek a pallérozott Társaságoknak nevelőházaik.” Ismeretes, hogy a XVIII. század végén hazánkban a népiskolák voltak — valamennyi iskolafajta között — a legelhanyagoltabb állapotban. Míg a közép- és főiskolák területén *Mária Terézia* és *II. József* alatt mutatkozott bizonyos fejlődés, a népoktatás alacsony szín-

vonala változatlan maradt. Ez részben abban nyilvánult, hogy a tanítók képzetlenek voltak, de még inkább abban, hogy a tanterv és a tananyag korszerűtlen volt és nem tartott kapcsolatot a való élettel. *Kovács* Ferenc ezért írja javaslata első pontjában: „Tudni való dolog az, hogy kevés falusi és Városi apróbb iskoláinkat kivéven, azokban még ma is a Deák nyelvnek tanulásával gyötrettetnek a szegény tanuló gyermekek; még pedig sok helyeken tsak holmi jött ment óltsó Mesterek által...” Ezért javasolja: válogassák meg jól azokat a személyeket, akikre az ifjúság nevelését bízzák; minden falusi gyermek járjon iskolába, a szegényeket tanítsák ingyen; a tananyagból a falusi iskolákban teljesen iktassák ki a latint, és vegyenek be olyan gyakorlati tárgyakat, mint pl. a helyes magyar írás, olvasás, történelem, földrajz, fizika, gazdaságtan stb.

A népiszkolai reformon kívül *Kovács* mérnök a könyvek elterjesztésében látja a legfontosabb eszközt a népművelés fejlesztésére. Ezért fontosnak tartja „a jó, magokat kedveltető és hasznos könyveknek a szaporítását” is, de úgy, hogy azok ne legyenek túlságosan terjedelmesek és drágák, és „se nagyságok’ se árokkal ne igen haladják fellyül az eddig a köz-nép előtt kedves, de kevés hasznú könyvtskéket.” Ilyen hasznos műveknek tartja *Marmontel* „erkölcsi írásait”, amelyek *Könyi* János, de főleg *Báróczy* Sándor fordításában magyarul is olvashatók, és „igen kedvesek mind a köznép, mind a főbb rendűek előtt; mert még most a nagyobbak, minéműek *Richardson* munkái, pénzesebb kezekbe valók; és így kevesebb kezekben is foroghatnak.”

Marmontel művei mellett *Gellert*, *Schlegel* és mások erkölcsi meséit javasolja kiadásra, „mellyek mint olvastassák magokat, azt T. Pézteli Ur a maga ki adott Meséjivel világosan meg-mutatta.” Majd kora költőinek verseit említi meg, mint olyan „mulattató és gyönyörködtető írásokat”, melyek a közművelődést hatékonyan szolgálhatnák. Érdekes, és az átmeneti korszak ízlésére jellemző, hogy az élő költők mellett megemlíti *Gyöngyösit* is (a XVIII. század legnépszerűbb költőjét), de hozzáteszi, hogy „egy jó Hazafinak” meg kellene tisztítania *Gyöngyösi* műveit a hibáktól, és a mitológiai alakokat meg kellene magyarázni. A kiadandó munkák közé sorolja még a vígjátékokat, szomorújátékokat, valamint az anekdotákat is.

Kovács Ferenc cikkének hátralevő részében még három érdekes gyakorlati javaslatot tesz. Mivel a legfontosabb feladatnak a köznép bekapcsolását látja a művelődésbe, többször is hangoztatja: ennek egyik legfőbb feltétele az, „hogy a könyvek olcsók, a szegények számára is megfizethetők legyenek”. A könyvek árát főleg a nyomdák és a kiadók túlzott nyereszkesedési vágya drágítja meg; ezért azt kívánja: rendelet korlátozza a könyvek árát. És hogy mindenféle nyereszkesedésnek elejét vehessék, azt javasolja, hogy az árat nyomtassák rá a könyvek első lapjára. Érdekes — és csak korunkban megvalósult — javaslatában ezt mondja: „Nagyot segítene a pallérozásnak ezen módján az is, ha a Könyv-nyomtatók nem hagyattatnának tsupán tsak a magok kényekre árújoknak eladásában. Sokszor 4 s öt árkusból álló kis könyvtskének 10 s 15 Krajtzár nálunk az árra a Nyomtató-műhelyben; mellynek árkusának árra 1 Krajtzárnál többre nem menne, ha minden költséget fel-tudunk is, és ha 12 x-ron vettük is hozzá kontzát a papirosnak. De ezt eggy Felséges rendelés könnyen meg-határozná; és bár tsak az oskolai

Budán kijövő könyvek szerint, mindenütt minden könyvekbe parantsoltatnék az igaz limitált árra bé-nyomtattni az első levélre!” De — mint a továbbiakban folytatja — ha olcsóbbak is lesznek a könyvek, „akkor sem szerezhethet meg a szegény köznép mindent; nintsen is mindenre szükségére.” Azok számára, akik igényt tartanak más könyvek elolvasására is „a nyelveket, Nemzetségeket s azoknak boldogulásokat igazán szerető és előmozdítani kívánó Pap, Káplány és Prédikátor Urak, a nevezetesebb Magyar könyveket magoknak bé-szereznék és azokat a hallgatóikkal közlenék, ha mindjárt valami tsekély jutalomért is; mellyet a köznép öröme tselekedne, tsak jutalom kívánás az ő tehetségekhez légyen mérsékelve.”⁹

A könyvolvasásnak a nép körében való elterjedése előtt álló utolsó akadályt abban látja, hogy a vendéglők elcsalogatják a falusi embereket szabadidejükben, éppen akkor, amikor idejük és alkalmuk lenne könyvet olvasni és művelődni: „Az Innepe- és Vasárnapokon vólna a falusi köz-népnek leg-több ideje az olvasáshoz, és a téli hosszú éjtszakákon. Innepeken pedig bort kell a tsap-házaknál, a vendég-fogadóknak inni, mert már úgy a szokás.” Felteszi a kérdést: „Vajha nálunk is bé-hoztattnék az a szent szokás, mellyet némelly idegen Nemzetek gyakorolnak, hogy ezen részeskedésnek műhelyei Innepe- és Vasárnapokon bé-zárattattnának. Miért nem lehetne kinek kinek a ház-népével, saját házánál hasznosabban költeni azt el, amit ott elveszteget?”

Kovács Ferenc cikke nem maradt visszhang nélkül. A *Mindenes Gyűjtemény* 1790. március 20-i számában, a szerző megjelölése nélkül, cikk jelent meg, amely szintén azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy miként lehetne a könyvolvasást a nép körében elterjeszteni. Nem említi ugyan *Kovács* cikkét, de az összefüggés nyilvánvaló: részben az ő javaslatait ismétli, részben pedig újakkal egészíti ki azokat. „Minthogy hála légyen Istennek — így kezdődik a közlemény — mind inkább derülni s ragyogni kezd Anyai nyelvünknek fényes csillaga: semmi sem volna most szükségesebb, mint ha az olvasásnak a szeretete, mellytől még Nemzetünk nagy részént idegen, még a szegénység közt is elhatalmazna.” Vannak már, akiket példaképül lehet állítani: „Dítsérettel említhetnénk mi is némelly érdemes Urakat s T. Prédikátorokat, akik a Magyar könyveket nemcsak magok meg-szerzik, hanem hallgatóikkal is meg-szeresztetik. — Vagynak olyanok, akik mikor a Gyűjteményt, Hadi Történetet vagy Magyar Kurirt veszik, s ollyat látnak benne, melly a szegénységnek is hasznára vagyon, tizet tizenkettőt magokhoz hivatnak, s elolvassák előttök. — Tegyük fel, hogy minden T. T. Plébánus és Prédikátor Urak ezt tselekednék, mennyire mehetnénk csak hat esztendeig!!”¹⁰ A lelkeseken kívül — cikk írója a tanárok és a tanítók fontos szerepét is felismeri az olvasás szeretetének elterjesztésében: „Az oskolába járó gyermekeket kellene arra édesgetni, hogy a Magyar könyveket szeressék, s azokat estvéneként szülei előtt olvasgassák, hogy azok is azoknak szépségeiket megizélthessék.” Majd — akár csak *Kovács* Ferenc — az olcsó könyvek fontosságát hangsúlyozza és a francia, valamint az angol példákra hivatkozik: „Sok szegény ember harminc-negyven x-rt nem öröme ad ki illy drága időben egy könyvért, bár ha szeretné is olvasni: de két három xrt egy sem sajnál érte. Az illyen rövid munkátskákkal kellene tehát őket még most tsalogatni, mellyeket két három x-ron megvehetnénk. Így cselekedtek a Franciák s

Anglusok ez előtt száz s másfél száz esztendővel, s az ilyenek által annyira megkedveltették még a közönséges lakosokkal is az olvasást, hogy már nints olyan drága könyv, mellyet meg ne szereznének. —”

A felvetett kérdések tovább is foglalkoztatták a *Mindenes Gyűjtemény* olvasóit. A lap 1790. június 9-i számában ismét egy névtelen szerző hozzászólását olvashatjuk. A cikk írója utal arra, hogy véleményét *Kovács Ferenc* cikke váltotta ki. Különösen javaslatának azzal a részével ért egyet, ahol a könyvár feltüntetésének a fontosságát hangoztatta. Szerinte is az a helyzet, hogy sok szülő azért nem taníttatja gyermekét, mert a könyvek nagyon drágák. Ő is úgy véli: „Méltó volna, ha ebbe az Ország bé-tekintene, mert addig soha sem lesz virágzó a Literátura.” A lelkészek és plébánosok szerepével kapcsolatban pedig azt írja, hogy ahol eddig közreműködtek a könyvek terjesztésében, ott szembetalálkoztak a compactorok gáncsokodásával, akik ezt rossz szemmel nézték, és saját anyagi érdekeikben érezték magukat veszélyeztetve. Példaképpen megemlíti *Szerentsi Nagy István* győri prédikátort, aki foglalkozott könyvek terjesztésével és ezért „egy Compactor ennek a jó Hazafinak még hideg tetemeit is úton út félen átkozza.”

Bertits Ferenc¹¹ is hozzászólott *Kovács*nak — tulajdonképpen egy későbbi — cikkéhez, de megjegyzései szintén a fent ismertetett javaslataival kapcsolatosak. Rámutat ugyanis arra, hogy a művelődésben való elmaradottságunk okai között fontos szerepet játszott az a körülmény, hogy hazánkban a tudomány nyelve a latin volt, tehát csak szűk réteghez juthatott el, a néphez nem. Ennek következménye lett azután az, hogy íróink, tudósaink támasz nélkül maradtak, de: „senkire se vessenek, hanem saját magukra: ők amit tettek, és szereztek, azt tsak egynehány magános Személyeknek, nem pedig a köz-jónak hasznára tették és szerezték; nem oktatták és boldogították a Községet, hanem a Tudósokat, és még panaszkodnak, hogy nincs jól-tévőjük!...” „Mindég több jóltévők származtak a köz-népből, hogy sem a Fő-rendekből; ha tehát azt az olvasásra, a tanulásra szoktattuk volna, ha hasznos és gyönyörködtető könyveket dugtunk volna kezébe; úgynevezett volna félni, hogy ne légyenek jól-tévők; hova kell egy Frantziának, vagy Anglusnak érdekesebb jól-tévő, mint mikor két, három sőt kilentz, tíz ezer elő-fizetői vagynak?”¹²

Bertits e megjegyzéseit *Kovács* Ferencnek az a későbbi cikk-sorozata váltotta ki, amely a kor egyik divatos témájával, elmaradottságunk, „pallérozatlanóságunk” okaival foglalkozott. E folytatásokban megjelent cikke is azt bizonyítja, hogy reálisan és tisztán látta a történeti okokat éppen úgy, mint a társadalmiakat. Figyelemre méltó különösen ez utóbbiaknak a kifejtése, mert arra vall: *Kovács* mérnök felismerte, hogy hazánkban a főrendek és a nemesség nem alkalmas arra, hogy a nemzet irodalmi támaszai legyenek: erre egyedül a nép lehet hivatott. Tudja azt is, hogy ehhez az szükséges előbb, hogy a szegény nép támogatást kapjon anyagi és szellemi elesettségében. De a valamivel később írott, és az alábbiakban ismertetendő cikkében ennél is tovább megy, és már rámutat a nép kiművelésének politikai feltételeire is: ez pedig nem más, mint a jobbágyság teljes, „valóságos” felszabadítása. Cikke elején pedig arra is rámutat, hogy kulturális fejlődésünk fontos alapja és feltétele még nemzeti függetlenségünk is.

Kovács Ferenc cikksorozata ¹³ elején azzal foglalkozik, hogy a magyar-

ságot katonai életformája is visszavetette a műveltségben, mert őseink „fegyver viselő és hadakozó emberek lévén, igen keveset gondoltak s gondolhattak a tudományokkal, mivel a fegyver zörgések között nem igen énekelgetnek a másák.” Majd a hosszú török uralom káros következményeiről ír.

De a történelmi okok mellett rámutat elmaradottságunk belső, társadalmi okaira is. Mindenek előtt azt hangsúlyozza, hogy „Hazánk Nagyjai”, a nemesek és a tehetősebbek nem viselték gondját a mesterségek, tudományok és a művészetek művelőinek. *Misztófalusi Kis* Miklós példájára hivatkozik, aki még sokkal többre vihette volna, „ha olly hatalmas jól-tévkre, segédekre, pártfogókra találhatott volna közöttünk, mint az idegen Nemzetek között; akik tsak azt is szerentséjeknek tartották, hogy közöttök valami ideig múlatott; ide haza pedig vérei és polgártársai között az irigység, az idegenség, és a hidegségnek leve áldozatjává, Hazájának gyalázatjára.” Kemény hangon felelősségre vonja azokat a tehetőseket, akik mellett „sok meg-élemedett szerentsétlen szegények, ügye fogyott özvegyek az éhel halással küszködnek, és minden segedelem nélkül maradt számtalan neveletlen árvák koldulásra szorúlnak falújukban, akik ki tudja minémü díszek nem lettek volna mesterségek vagy tudományok által a Hazának, minémü ditsőségek a jóltevőknek, ha tsak század részét fordították volna is azoknak taníttatásokra annak, ami a felesleg való lovakra és ebekre elkölt?” Mindenek következménye volt az is, hogy egész sor ipari és kereskedelmi foglalkozásban „idegenekre — elsősorban németekre — kéntelenítettünk szorúlni.”

Különösen érdekessé teszi *Kovács* cikkének következő részét az a körülmény, hogy azt teljes egészében törölte a cenzúra. A törlésnek a folyóiratban nincs ugyan nyoma, de a Széchényi Könyvtár egyik példányának utolsó lapja után egy kézzel írt lap van beragasztva, amelyen a felső szélére ezt írta valaki: „Add hozzá a 407. levélen ezeket.” Ezután következik a kihagyott szöveg kézírata, majd a lap alján ez a megjegyzés olvasható: „Ezen cikkely is még ide tartozott; de a Censor által ki rostáltatott volt.” A cenzúra által törölt szöveg azzal foglalkozott, hogy a vallási fanatizmus és türelmetlenség is milyen sok kárt okozott hazánkban a tudományok és a mesterségek fejlődésének:

„Akadályoztattak és hátráltattak, sőt tsak nem egészszzen meg folytattak a mesterségek a vallásbeli szüntelen való villongások és gyűlölködések által. Bár akár mint igyekezett légyen is valaki fel emelkedni ez vagy amaz mesterség által, de ha ellenkező érzelmű hazafiak közzé vetette vala őtet a szerentsétlenség, igen ritkán történt, hogy vagy alattomba — vagy nyilván való szakadatlan üldözés által le nem alázta és el nem nyomta őtet az irigység, és a vak buzgóságnak heve. És még ma is, midőn már a bölts Jósef alatt el oszlottaknak gondolnók és állitanók az efféle ködöket, miket nem gondol ki, miképpen meg nem veti minden mesterségét a hit düh (fanatizmus), sok városainkban, a különböző vallásu ujj Mestereinknek, fejedelmektől engedett, sőt parantsolt, a hazafiságnak pedig jussa szerént birt szabadságaikból való ki rekesztések, ki forgatások végett? Mennyi időket nem töltenek vele hijában, hogy így a sok egytől másához való lótás futás által vagy szegényítsék, vagy mesterségjeket vélek meg unassák; amint gyakran Sokakon meg is történik. Mintha ugyan a mesterségek is részre sza-

kadtak, v. bizonyos Szerzethez ragadtak volna. Vallyon mondja-é azt egy mesterség is: Én Jánosé, én Péteré, én Mártoné vagyok? Mitsoda siralmas károk nem okozott Frantzia Országban a Hugenottáknak ki üzetetések?”¹⁴

Kovács Ferenc cikke befejező részében a nemességhez fordul, és a felsorolt hibákat és mulasztásokat azzal kívánja jóvátéetni, hogy nem kevesebbet kér tőlük, mint a jobbágyság felszabadítását. „... Oh Nagyok! és Til valakiket az Isteni bölts Gondviselés vagy nemzetek, vagy méltóságokra, vagy hivatalokra vagy gazdagságtokra, s más világi boldogságtokra nézve mások felibe emelni méltóztatott! Nosza tehát! szálljatok egy kevéssé magatokba, és felejtkeztek-el arról a képzelt különbségről, mellyet csak egyedül az emberiségnek jussaival való vissza élés állított fel közöttetek. Életeteknek első eredetére, s utolsó végetekre nézve nem egyenlők vagytok é?... Mitsoda boldogtalan és vallyon nem alább való volna é tehát sorsa az emberi Nemzetnek, ennek a természet Urától szabaddá és Urrá teremtett Teremténynek, az oktalan állatokénál, ha a kitsinyek, az erőtelenek, az alatt valók, csak a Nagyok és gazdagok szabad kényü kegyetlen játékjainak volnának szomorú eszközeik, tárgyaik? akik méltóságok és hatalmaktól meg-részegítettvén, útalattal néznék azokat; és erejekkel, tehetségekkel csak egyedül azoknak boldogtalanításokra és elnyomásokra élnének vissza embertelenül.” „Ha tehát Hazátok boldogságának és ditsőségének örültök; ha Nemzetetek ki-miveltetését és palléroztatását szeretitek; ha hazátok fiai, és polgár társaitok szemeitek előtt és szivetekben, még emberi betsekben állanak: adjátok vissza nékiek emberi jussaikat, szaggassátok tépjétek széllyel lántzaikat, öldözzátok-fel bilintseiket; töröljétek-el nem csak névvel, hanem valósággal és tselekedettel is, ama szivet rémitő és leverő boldogtalan rabi és örökös jobbágyi nevezeteket; és állítsátok vissza mind azokat, mind magatokat emberi jussaitokba.”¹⁵

3

Kovács Ferenc javaslatai, és a cikkeihez kapcsolódó hozzászólások elsősorban azért figyelemreméltók, mert sok szempontból túlmentek a kor hasonló jellegű, a közművelődés kifejlesztését szorgalmazó elképzelésein. Mindenek előtt azért, hogy határozottan a nép művelődési kérdéseivel foglalkoztak. Népen — a korabeli nemesi értelmezéstől eltérően — *Kovács* nem a nemességet, hanem a jobbágyokat, az „együgyű, mezei emberek”-et értette és benne látta azt az osztályt, amely — magyar polgárság hiányában — a nemzeti irodalom támasza lehet majd idővel. Jól látták azonban azt is — ő és azok, akik hozzászóltak cikkeihez — hogy a népet előbb művelté kell tenni; ennek pedig elsősorban anyagi feltételei vannak. Ezért javasolták a könyv-árak korlátozását és a szegények számára az ingyenes oktatást. De *Kovács* Ferenc többet is meglátott. Második cikkében rámutatott arra, hogy e tényezőkön kívül — mint amilyen az olcsó és megfelelő könyvek kiadása, a könyvkölcsönzés megvalósítása, a vasárnapi olvasómozgalom kifejlesztése a parasztság körében, az italmérések bezárása, valamint a lelkészek és tanítók közreműködésének a megszervezése — van egy még fontosabb feltétele a népművelés kifejlesztésének, mégpedig a nép

politikai felszabadítása. Kovács mérnök úgy jutott el a jobbágyság felszabadításának a követeléséhez, hogy ezt az egész nemzet műveltségének, „pallérozott”-ságának a feltételeként ismerte fel.

Reális látásmódjával bizonyos fokig talán ellentétesnek tűnik, hogy ezt a szabadságot a jobbágyság részére a nemességtől kívánja kieszközölni. De ennek — bármennyire is illuzórikus elképzelés volt — azokban az években volt bizonyos reális alapja. Ismeretes ugyanis, hogy a nemességnek a II. József gyarmatosító uralma elleni elégedetlenségéből fakadó nemzeti mozgalma, míg le nem szűkült saját osztályérdekeinek kizárólagos védelmére, tartalmazott az egész nemzet — s így a parasztság — érdekeit is figyelembevevő vonásokat, sőt talált biztató szavakat a jobbágyok irányában is.¹⁵ A jozefinista, patrióta magyar értelmiség — amelyhez Kovács Ferencet is sorozhatjuk — optimizmussal figyelte az eseményeket, és új aranykor hajnalát vélte felismerni, amelyben a nemesség majd önként lemond a kiváltságairól. Ez az illúzió az 1790—91-es országgyűlés után, amikor a rendi mozgalom egyre inkább csak a nemesség osztályérdekeinek a védelmére szűkült le, már széteszlóban volt. A fenti javaslatok azonban még a mozgalom első, reményekre és optimizmusra alkalmat adó korszakában keletkeztek.

Kovács Ferenc javaslatai nem maradtak visszhang nélkül, a *Mindenes Gyűjtemény*ben többen is hozzászóltak. Ennél több azonban nem történt; a javaslatok megvalósításáról szó sem lehetett. Az első magyar köztársasági mozgalom véres elfojtása nem csak a haladó politikai törekvéseket, hanem nemzeti kultúránk kifejlesztésének a mozgalmát is súlyosan megbénította; a könyvolvasók száma ismét egészen kicsire zsugorodott. *Csokonai* így ír erről: „Az olvasás nemzetünkben újra hűlni kezd; az új könyvek száma is minden esztendőben kevesebbedik; oda amaz elevenség, amely csak 1790 táján is úgy lelkesített bennünket: eltűnt, elrepült, s egész nemzetünk haldokló zsidbadásba vesztegel. . .”¹⁷ De *Ferenc* rendőrállamának a légkörében már szó sem lehetett arról, hogy valaki olvasómozgalomról, különösen a nép körében szervezendő, olvasómozgalomról beszéljen. A XIX. század elején, amikor a benukt magyar szellemi élet ismét éledezni kezdett, újra napirendre került a magyar olvasóközönség kinevelésének a kérdése.¹⁸ Kovács Ferencnek a magyar nép kulturális felemelésével kapcsolatban tett javaslatai azonban, bár haladó íróink és mozgalmaink sokszor hangoztatnak hasonló követeléseket, tulajdonképpen mégis — miként *Csokonai* jövendölte — csak a XX. században valósulhattak meg.

Jegyzetek

1. L. Bisztray Gyula: *Prenumeráció. Egy fejezet a magyar könyvkiadás és olvasóközönség történetéből.* Magyar Századok. Bp. 1948. 177—192. l.
2. Kis János emlékezései életéből. 2. kiad. Bp. 1890. 313. l. Idézi: Kulcsár Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján c. munkájában.* (Bp. 1943. 73—74. l.)
3. Száuder József: *Bessenyei.* Bp. 1953. 101. l.

4. Kis János: *i. m.* 340. l.
5. Vö. *Jövendölés az első oskoláról Somogyban c. versét.*
6. Szinyei: *Magyar írók* VI. 1213. h., Bayer József: *A magyar drámairodalom története.* Bp. 1897. I. 146—147. l.
7. Hadi és Más Nevezetes Tört. 1790. II. 408, 576. l., 1791. V. 272—273. l.
8. *Bessenyei* is elmarasztalón nyilatkozott a „népkönyvek” értékéről. (Magyar Néző 1799.) — Említi: *Kulcsár: i. m.* 36. l. — Egyébként e felsorolás újabb bizonyíték arra nézve, hogy a jobbságynak a XVIII. században — amennyiben egyáltalán eljutott hozzá könyv — népkönyvek voltak az egyedüli olvasmányai. Vö.: *Kónyi János* ezzel kapcsolatos megnyilatkozását. Id.: *Alszegehy Zsolt: A könyv és olvasója.* Magyar Művelődéstörténet IV. 506. l.
9. Ismeretes, hogy a konzervatív papság elutasítóan, sőt ellenségesen lépett fel a felvilágosodással, különösen pedig a könyvolvasás elterjedésével szemben. Vö. pl.: *Alexovics Vazul: A könyvek szabados olvasásáról...* Pest, 1792. c. művét, valamint azokat a megnyilatkozásokat, amelyek azt mutatják, milyen ellenszenvvel figyelték egyes papok az első magyar kölcsönkönyvtárak működését. (L. *Kókay György: Az első magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez.* M. Kszle. 1957. 271—275. l.) — Ugyanakkor azonban az alsópapság és a szerzetesek között számosan voltak olyanok is, akikre hatottak a felvilágosodás eszméi és akik lelkes támogatói voltak nemzeti mozgalmainknak. Őrájuk gondolhatott *Kovács Ferenc*, amikor arról írt, hogy a lelkészek és a papok támogatását kell megszerezni a népnek könyvekkel való ellátása érdekében. — Egyébként — *Kazinczy* levelezéséből tudjuk — Erdélyben is az volt a helyzet, hogy „még a tehetősebb urak is”, amennyiben egyáltalán könyveket vettek a kezükbe, azokat is „a szegény papoktól kéregették”. (*Kaz. Lev.* I. 485. l.) — Érdekes megemlíteni még azt, hogy *Kovács* javaslatai között nem szól az olvasókabinetekről, pedig — éppen a *Mindenes Gyűjteményben* — ezek jelentőségéről többször is volt szó ezekben az években, külön kiemelve azt, hogy általuk olcsón lehet könyvekhez jutni.
10. Vö.: *Kókay: A hazai újságolvasás történetéhez.* Magy. Könyvszle. 1959. 357—360. l.
11. Pécs-egyházmezei pap volt; irodalommal is foglalkozott, versei a *Magyar Hírmondóban* jelentek meg.
12. *Mindenes Gyűjt.* 1790. máj. 8, 12.
13. *Mindenes Gyűjt.* 1790. márc. 27, 31, ápr. 3.
14. *Mindenes Gyűjt.* 1790. III. negyed. — Az OSZK 1299-es jelzetű példányának az utolsó (394.) lapjához van hozzáragasztva e szöveg. Talán *Kovács* maga küldte meg egyeseknek; ez a példány ugyanis a keszthelyi *Festetics*-könyvtárból került az OSZK tulajdonába 1950-ben.
15. Ez utóbbi sorokat már többen idézték, de — tévesen — *Péczelinek* tulajdonították, és az ő jobbságyszemléletére és radikalizmusára nézve vontak le belőlük következtetéseket. A cikk alatt pedig félreérthetetlenül alá van írva szerzőjének, *Kovács* Ferencnek a neve. *Péczeli* szerepe csak annyi volt, hogy a cikk az általa szerkesztett *Mindenes Gyűjteményben* jelent meg. (Vö.: *Takáts Sándor: Péczeli élete és munkái.* Nemzeti Könyvtár 39. köt. 277. l.; *Gulyás Pál: id. Péczeli József élete és jellemzése.* Bp. 1902. 12. l. és; *Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora.* Bp. 1915. 334—335. l.)
16. L. *Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom története.* Bp. 1957.
17. Idézi: *Kulcsár: i. m.* 81. l.
18. *Pápay Sámuel: A magyar literatura esmérete.* Pest, 1808., és *Kis János: Hogyan kell a Magyar Olvasó Publicumot nevelni.* Tudományos Gyűjtemény 1818. VIII.